

דף שבועי

פרשת ויחי, תשפ"ו, מספר 1650

ברכת יוסף – פרשה חידתית

יצחק עתשלו

המונח "עם" בספרות המקרא, מתקופת האבות עד ימי המלוכה, משתמע לשני אנפין. מצד אחד, המשמעות הרגילה לנו: "הן עם אחד ושפה אחת לכולם" (בר' יא:ו), או בדברי בני יעקב לחמור ושכם: "והיינו לעם אחד" (בר' לד:טז). מצד שני, ישנם כמה מקראות שבהם משמעות "עם" היא "צבא".¹ למשל, בדברי פרעה לעמו: "הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו" (שמ' א:ט). המילה "עם" כאן במשמעותו הרגילה מיותרת; היה מתאים לנסח: 'הנה בני ישראל רבים ממנו', אך המשך הפסוק מוכיח שדאגתו ודברי תעמולתו קשורים לאיום במלחמה: "פן... תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו" (שמ' א:י). על כן הוא מוסיף "עם", כלומר, אנשי הצבא של בני ישראל.²

למה שינה יעקב את ברכת ה' אליו מהקשר לאומי: "קהל-גוים" להקשר צבאי: "קהל-עמים"?

התעלומה בפרשה זו מתעצמת כשקוראים בהמשך אודות ברכת יעקב את בני יוסף (או, אולי את יוסף בעצמו):

ויקח יוסף את שניהם את אפרים משמאל ואת מנשה מימין וישלח וישלח את ישראל וישלח את שניהם על ראש אפרים והוא הצעיר ואת שמאלו על ראש מנשה שכל את ידיו כי מנשה הבכור. ויברך את יוסף ויאמר הא-להים אשר התהלכו אבותי לפניו, אברהם ויצחק, הא-להים הרעה אתי מעודי עד היום הזה. המלאך הגאל אתי מכל רע יברך את הנערים ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק ויזגו לרב בקרב הארץ. וירא יוסף כי ישיב אביו יד מיניו על ראש אפרים וירע בעיניו ויתמך יד אביו להסיר אתה מעל ראש אפרים על ראש מנשה. ויאמר יוסף אל אביו לא כן אבי כי זה הבכר, שים ימיןך על ראשו. וימאן אביו ויאמר ידעתי בני ידעתי גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא גוים. ויברכם ביום ההוא לאמור בך יברך ישראל לאמר ישמך א-להים כאפרים וכמנשה, וישם את אפרים לפני מנשה (שם יג:כ).

עמדתו של יוסף כאן ברורה. הוא הבין שיעקב רוצה לברך את נכדיו, ודאג להעמידם כך שהבכור יעמוד

כשיוסף שמע שאביו שוכב על ערש דווי, הוא בא אליו והביא את שני בניו. לא ברור מהכתוב אם יעקב ביקש את נוכחותם או אם יוסף חש שזהו רגע רגיש ומונומנטלי של ברכה, ורצה שבניו יכללו בה. בהמשך המעמד, העלה יעקב את בני יוסף לסטטוס של בנים "כראובן ושמעון יהיו לי" (בר' מח:ה) – אמירה תמוהה שדורשת הסבר. אך טרם שהזכיר את נכדיו, נשא יעקב נאום יחסית ארוך:

אל-ש-די נראה אלי בלז בארץ פנען ויברך אתי. ויאמר אלי הנני מפרך והרביתך ונתתיך לקהל עמים ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחריך אחזת עולם. ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אליך מצרימה לי הם אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי. ומולדתך אשר הולדת אחריהם לך יהיו על שם אחיהם יקראו בנחלתם. ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ פנען בדרך בעוד כבדת ארץ לבא אפרתה ואקברה שם בדרך אפרתה הוא בית לחם (בר' מח:ג-ז).

דברי יעקב כאן תמוהים. למה הוא מזכיר את דברי ה' אליו בשהותו השנייה בבית-אל, בדרך חזרה מבית-לבן לבית אביו? ולמה הוא מזכיר את פטירתה של רחל וקבורתה מייד אחרי שסיפר על דברי ה' אליו בלז? ועוד, למה לא הסתפק יעקב באזכור הנבואה, אלא ציטט את דברי ה', אך בשני שינויים. השינוי הראשון היה:

ויאמר לו א-להים אני אל-ש-די פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצין יצאו (בר' לה:יא).

יעקב שינה את הציווי ("פרה ורבה"), לברכה ("הנני מפרך והרביתך"), אך שינוי זה מובן על פי ההקשר. כשנצטוו יעקב, עדיין לא נולד בנימין, ומן הסתם רוב (אם לא כל) הדור השלישי לא נולד. עכשיו, בסוף ימיו, התקיים ציווי זה כברכת ה' הטובה עליו.

השינוי השני נראה משמעותי פחות, אך הוא טומן בחובו את המפתח להבנת כל מעמד הברכה. במקום "קהל-גוים", שבו נתברך יעקב בבית-אל, הוא שינה את דברי ה' ל"קהל-עמים" (בר' מח:ד). על אף שבלשונו "גוי" ו"עם" נחשבים למילים נרדפות (יחד עם "לאום", "אומה" ועוד), יש למונח "עם" משמעות נוספת במקרא שעשויה להשליך אור על השינוי המכוון של יעקב בדברי ה'.

* הרב יצחק עתשלו מלמד בישיבה תיכונית YULA בלוס אנג'לס.

1 ראו BDB "עם" 2.c. (עמ' 766) וב- HALOT "עם" 3.d. עמ' 838.
2 ישנן עוד דוגמאות בתורה שבהן "עם" משמעותו "אנשי צבא" – במ' כא:כג, כא:לג, דב' לג: ועוד.

כפי שסדר רשימת השמות של יורדי מצרים³ מוכיח, בית יעקב נחלק לבית לאה⁴ (בני לאה+בני זלפה) ולבית רחל⁵ (בני רחל+בני בלהה). מספרם של בני בית לאה היה גדול פי 2.5 ממספרם של בני בית רחל. יעקב הבין שקואליציה – שיתוף פעולה צבאי – אפשרית רק אם יש איזון בין שני שותפי הברית. אם פלג אחד של הברית גדול מחברו פי שנים או יותר, יש סיכוי גדול למדיי שפלג אחד יפרוש או אפילו יילחם נגד עמיתו-יריבו. לפיכך חשוב לו לתכנן איזון אסטרטגי בין הפלגים.

ראשית, הוא זיכה את בני יוסף בדרגת 'בנים' "כְּרֹאבוֹן וְשִׁמְעוֹן", כך שבנוסף לקיום ברכת "פְּרָה וְרִבְיָה", התרחב בית רחל לשלוש משפחות/שבטים; אפרים, מנשה ובנימין. שנית, באירוע האחרון בחייו, כשכל בני עומדים מסביב מיטתו, הוא הוציא את ראובן, שמעון ולוי ממעמד שווה לשאר השבטים. כמובן שבשתי ה"ברכות"⁶ הללו יש הצדקה עניינית לדחייתם (ראובן לא ראוי להנהגה עקב פחזותו, שמעון ולוי ביחד מסוכנים, ואינם יודעים לרסן את כעסם). אך התוצאה הייתה שרק שלושה מבני לאה נשארו בתמונת ההנהגה.

העיקרון של המשקל השווה נשמר בדגלי המדבר. בני לאה שלא נדחו – יהודה, יששכר וזבולון – חנו קדמה מזרחה. כנגדם חנו בני רחל – אפרים, מנשה ובנימין – במערב. בני השפחות ובני לאה שנדחו חנו בצדדים; בדרום – ראובן, שמעון וגד השייכים לבית לאה, ובצפון – דן ונפתלי השייכים לבית רחל, ועימם אשר שהוזז לכאן כדי לשמור על איזון המחנות.

עכשיו ניתן לחזור לשאלת שיכול הידיים. יעקב הבין שמנשה אכן הבכור, ועתידו מזהיר מבחינה מספרית ומרחב הנחלה. אך במלחמת כיבוש הארץ, שזה היה היעד של מעמד הברכות בסוף חייו של יעקב, גם עם יוסף ובניו (בפרק מ"ח) וגם עם כל משפחתו (בפרק מ"ט), דווקא צאצא אפרים – יהושע בן-נון – יוביל את המערכה ואת הכיבוש. על כן, כששיכל יעקב את ידיו, הצדיק את הפעולה הזו בפני יוסף, באומרו: "גם הוא יהיה לָעָם" (בר' מח:ט). כלומר, החישוב שלו היה חישוב צבאי ביחס למערכה אחת ויחידה – כיבוש הארץ; הגשמת הברכה בבית אל.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובות:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובות זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

לימינו של הסב ויקבל את הברכה העיקרית. במקום לסדר אותם מחדש, שיכל יעקב את ידיו כדי לברך את אפרים בברכה החשובה. אך מה טיבה של הטבה זו: "וְאִוְלָם אָחִיו הֶקְטָן יִגְדֵל מִמֶּנּוּ" (בר' מח:ט)? אם מניחים, כמשתמע מהכתוב, שדברי יעקב כאן מהווים נבואה, חזון זה לא התגשם. אומנם אפרים נהיה לשבט גדול וחשוב, אך מנשה מנה אוכלוסין רבים בהרבה ממנו, וגם נחלתו הייתה רחבה משל אחיו הקטן. איך אנו אמורים להבין את נבואתו של יעקב? יתרה מזו, מה פשר הברכה הכפולה "הָאֵל-לֵהִים הָרַעָה אֶתִּי... הַמְלֵאךְ הַגָּאֵל אֶתִּי..." (בר' מח:טו-טז)?

כדי לפתור שרשרת חידות זו, עלינו לחזור לאותו מעמד של יעקב ובני ביתו בבית-אל בדרך משכם לחברון. יעקב הרי כבר הובטח, בשהותו הראשונה באותו מקום (בנבואת הסולם) שזרעו יירש את הארץ, אך אין זה ברור כלל כיצד תינתן להם הארץ. האם השבטים הכנעניים יסתלקו מעצמם? האם המשפחה הגדלה לאט לאט תשלוט על ערי כנען? כיוון שמעמד זה קרה מייד אחרי בואו משכם, מסתבר שיעקב הבין שבניו יירשו את הארץ מבפנים (או ע"י כיבוש ערים מתוכם, כמעשה שכם, או ע"י תגבורת מספרית של זרעו).

בחזונו הראשון בבית-אל הוא הובטח שיתברך בפיריון עצום "וּפְרֻצַּת יָמָה וְקִדְמָה וְצִפְנָה וְנִגְבָּה" (בר' כח:יד), ואחרי עשרות שנות גלות בארם, הוא קיבל את אותן שתי ברכות פחות או יותר. אך עתה, בסוף ימיו במצרים, ישנם הבדלים קריטיים בנסיבות. כשה' ברך אותו "פְּרָה וְרִבְיָה" (בר' לה:יא), הוא הסתכל, מן הסתם, על רחל אהובתו (שכנראה הייתה כבר במצב מתקדם של הריון), וציפה שממנה יהיו עוד בנים, ובכך תתקיים ברכה זו. הוא הבין גם שמתנת הארץ אמורה להתקיים עכשיו, דוגמת כיבוש שכם. אך מאז עד הסיפור שלנו, התחוללו שתי טרגדיות שאילצו את יעקב לפרש אחרת את הנבואה.

ראשית, רחל נפטרה בלדתה את בנימין, כך שכבר אי אפשר היה שברכת ה' "פְּרָה וְרִבְיָה" (שמשמעותה הפשוטה – לכל הפחות שני ילדים) תתקיים מתוך משפחתו הבסיסית. שנית, עקב הרעב ועלייתו של יוסף בהיררכיה המצרית, ירדו יעקב ובניו ביתו למצרים והתמקמו שם, כך שלא ניתן היה להמשיך את שיטת ה"כיבוש הפנימי".

מה עושים כשיש הבטחה א-לוהית המובנת על פי הנסיבות העכשוויות, ובבוא הזמן אי אפשר להבינה כך? התשובה לכך פשוטה: מפרשים את הנבואה בצורה חדשה ומבנים את יישומה ע"פ המציאות שהתחדשה. בבוא יעקב מצרימה, הוא הבין שצריך לפרש אחרת את הנבואה שניתנה לו בלזו. הברכה של פריה ורביה כבר לא תתקיים ע"י צאצא ישיר. הוא הבין גם שניתנת הארץ לא תתקיים בצורה הראשונית, אלא ע"י כיבוש לאומי מחוץ לגבולות ארץ כנען, ובזה ישתתפו גם מנשה ואפרים.

ובכן, כדי להגשים את הברכה שניתנה לו – "פְּרָה וְרִבְיָה", הוא אימץ את מנשה ואפרים כבנים – ודווקא בית רחל מתעצם במשפחה. לפני שיעקב אימץ (או "שדרג") אותם, הוא הזכיר את נבואת לזו, כיוון שזהו המניע לצעד הדרסטי הזה. הוא הזכיר גם את פטירת רחל, שהרי זה מה ששכנע אותו שצריך לפעול בצורה אחרת כדי לממש את הברכה.

יעקב פעל גם לארגן את ביתו לעתיד צבאי, צבא שיוכל לחזור לארצו בצורה מגובשת ומאוחדת כדי לקיים בה כיבוש וירושה. הוא הבין עתה, שאת ברכת ה' "קָהַל גּוֹיִם" יש לשנות ל"קָהַל עַמִּים", כלומר, קואליציה צבאית.

3 בר' מו:ח-כז.

4 שם ח:יח.

5 שם יט:כה.

6 משתמע מבר' מט:כח שבנוסף לדברי הצוואה, שכוללת תוכחות, הוא גם ברך את כל אחד מבניו. וראו רש"י ורד"ק שם.

